

ROBERTO PRETAGOSTINI

Előzetes megfontolások a hellenisztikus irodalom vizsgálatához

Kr. e. 331-ben Nagy Sándor a Nílus-delta nyugati ága mellett megalapította Alexandriát.¹ A város még 305 előtt – amikor I. Ptolemaios Sótér az új állam uralkodójának kiáltotta ki magát – Egyiptom fővárosává lépett elő,² majd igen hamar a hellenisztikus világ legtekintélyesebb kulturális központjává vált.

A királyi palota területén működő intézmények közül kétségtelenül a Museion megalapítása volt a legeredetibb ötlet.³ Még I. Ptolemaios Sótér alatt, az uralkodó 283-ban bekövetkezett halála előtt létesült, minden bizonnyal az Aristotelés-tanítvány phaléroni Démétrios sugallatára. I. Démétrios Poliorkétés győzelmét követően Kr. e. 306-ban phaléroni Démétriosnak le kellett mondania Athén kormányzásáról, majd számkivettként Alexandriába menekült, ahol a Lagida-dinasztia alapítója mellett az egyik legfőbb kultúrpolitikai tanácsadó szerepét töltötte be,⁴ végül II. Ptolemaios Philadelphos (Sótér fia és utóda) uralkodásának első éveiben kegyvesztetté vált. Feltehetően a peripatetikus iskola másik képviselője, a Lampsakosból származó Stratón is részt vállalt a Museion alapításában, aki – még mielőtt Theophrastostól átvette volna a Lykeion

¹ Arr. *Ant.* 3, 1. 1 skk., különösen 5; Ps-Callisth. *Vita Alex. Magni* 1, 32, 10. Peter M. FRASER, *Ptolemaic Alexandria*, I., Clarendon, Oxford, 1972, 3 skk.

² Édouard WILL, *Histoire politique du monde hellénistique*, I., Presses Universitaires de Nancy, Nancy, 1966, 64. sk; Pierre LÉVÊQUE, „Forme politiche e rapporti sociale e i regni d'Oriente. Linee di sviluppo e fattori di dissoluzione” = *Storia e civiltà dei Greci*, IV/7., szerk. Ranuccio BIANCHI BANDINELLI, Bompiani, Milano, 1977, 164; Domenico MUSTI, *Storia greca*, Laterza, Roma–Bari, 1992², 713.

³ A Museionról általánosságban: FRASER, *I. m.*, 312–319; Luciano CANFORA, „La Biblioteca e il Museo” = *Lo spazio letterario della Grecia antica*, I/2., szerk. Giuseppe CAMBIANO – Luciano CANFORA – Diego LANZA, Salerno, Roma, 1993, 14–18.

⁴ Rudolf PFEIFFER, *History of Classical Scholarship. From the Beginnings to the End of the Hellenistic Age*, Clarendon, Oxford, 1968, 96 skk; FRASER, *I. m.*, 306–307, 314–315; CANFORA, *I. m.*, 14.

vezetését 287 és 268 között – I. Ptolemaios Sótér meghívására Alexandriába érkezett. Több nevelőtársával együtt az uralkodó fiát kellett taníttatnia, az ő feladata a természettudományos oktatás volt.⁵ A Museion-intézmény újdonsága abban rejlett, hogy az írók, képzett értelmiségiek, tudósok nemcsak az alkotói, illetve kutatói tevékenységüket végezték az épületegyüttesben, hanem otthonuk, lakásuk is helyben volt. A közös étkezéseken túl⁶ a korszak legtekintélyesebb tudósai úgy végezheték a saját érdeklődési körüknek megfelelő kutatói munkát a Museionban, hogy az uralkodó bőkezűségéből megszabadultak a mindennapi megélhetés kenyérgondjaitól.⁷ Az intézmény egymagában két feladatot is betöltött. Egyrészt találkozási alkalmat biztosított az egymástól rendkívül eltérő tudásformák és módszerek egybevetéséhez, összegyűjtéséhez, az itt folyt munkára pedig jellemző volt a szoros együttműködés a kutatás két területére, a (modern elnevezéssel) humán- és reáltudományok között.⁸ Másrészt lehetővé tette, hogy a királyi udvar közben tartsa az általa vendégül látott tudósok működését; az ellenőrzésnek ezt a módját csendben, a háttérből gyakorolta, de folyamatosan, szünet nélkül. Így született meg a hatalomtól függő értelmiségi új alakja: eddig csak esetlegesen kötődtek uralkodói udvarokhoz, miként például az archaikus görögség idejében egy-egy fejedelmi megbízatás idejére, ezúttal azonban az értelmiségiek szervezett, tartós és kizárólagos módon kapcsolódtak a politikai hatalmi központhoz, melynek – tudatosan vagy akaratukon kívül – népszerűsítőivé, védőügyvédeivé váltak.⁹

⁵ Fr. 2 (kiad. Fritz WEHRLI).

⁶ Strab. 17, 1, 8, 739–794c.

⁷ PFEIFFER, *I. m.*, 70.

⁸ A természettudomány jelentőségéről a kora hellenisztikus korban: Lucio Russo, *La rivoluzione dimenticata. Il pensiero scientifico greco e la scienza moderna*, Feltrinelli, Milano, 1996.

⁹ CANFORA, *I. m.*, 15. oldala szerint: „Alexandriában a hatalom bekebelezte a tudós kutatóműhelyt, vagyis a Museiont; ettől kezdve a Museion, a hozzá kötődő könyvtár és maguk a tudósok is mintegy az uralkodó »tulajdonává« váltak.” Gigante Lanzara különös figyelmet szentel annak a kérdésnek, hogy az egyes értelmiségiek milyen szoros kapcsolatban álltak a politikai hatalommal: Valeria GIGANTE LANZARA, „Da Zeus i re. Poesia e potere nell'Alessandria dei Tolemei” = *Aspetti e problemi dell'Ellenismo*, szerk. Biagio VIRGILIO, Giardini, Pisa, 1994, 91–118. A kérdéskör szűkebb körben, Theokritos és Kallimachos életműve alapján végzett esettanulmányai: Frederick T. GRIFFITHS, *Theocritus at Court*, Brill, Leiden, 1979; Luigi LEHNUS, „Callimaco tra la polis e il regno” = *Lo spazio letterario della Grecia antica*, I/2., 75–105.

A Museion intézménye a híres könyvtárra támaszkodott,¹⁰ amely II. Ptolemaios Philadelphos idejében (283–246) már körülbelül ötszáz ezer tekercsrel (*volumina*) rendelkezett.¹¹ A könyvtár szervezésében – elsősorban a fentebb említett phaléroni Démétrios közvetítésével – nagy szerepet játszott a peripatetikus iskola tagjainak jártassága a tudásterületek földolgozásában, elrendezésében.¹²

Alexandria kétségkívül a legjelentősebb, de semmiképpen sem az egyetlen kulturális központ volt, ahol a hellenisztikus korszak tudósai összegyűltek. Hogy tekintélyüket növeljék, más hellenisztikus uralkodók is arra törekedtek, hogy fejedelmi udvaruk a kor tudósai számára vonzó célpont legyen. Így például a Soloi városából származó költőt, Aratost Makedónia zaklatott sorsú uralkodója, Antigonos Gonatas (Kr. e. 277–240) látta vendégül a pella királyi udvarban,¹³ míg a kor egyik leghíresebb költőjét, a chalkisi Euphoriónt Szíria királya, III. Antiochos (Kr. e. 223–187) nevezte ki a főváros, Antiochia könyvtárának élére.¹⁴ Nyugaton két város töltött be meghatározó kulturális szerepet: egyrészt Syracusa, különösen II. Hierón uralkodása alatt,¹⁵ másrészt Róma,

¹⁰ A könyvtárat érintő témák kimerítő elemzése: FRASER, *I. m.*, 320–335; CANFORA, *I. m.*, 19–25.

¹¹ A Museion könyvtárában őrzött gyűjteményről a legrészletesebb beszámolót Ióánnész Tzetzsnek köszönhetjük, aki a három Aristophanész-komédiához írott kommentár bevezetőjében (*Proleg.* 2, 5–21) 400 000 *bibloi symmigeis*ről és 90 000 *bibloi amigeis*ről beszél. [Az első kifejezés olyan tekercset jelöl, amely egy nagyobb mű részét tartalmazza, több más *volumennel* alkot egységet, míg az utóbbi önálló tekercsre vonatkozik, melyben egyetlen rövidebb vagy több kis terjedelmű mű található.] A *Prolegomena* szerint a Serapis-templom, a Serapeion 42 800 kötetet tartalmazott. Tzetzs beszámolója többé-kevésbé összhangban van a híres Aristeas-levél (Aristeas levele testvérehez, Philokratéshez) részletével, amely a phaléroni Démétrios és II. Ptolemaios Philadelphos közötti képzeletbeli párbeszédre számol be: Aristeas *Ep.* 9–10 (= Euseb. *Praep. ev.* 8, 2, 1–4).

¹² Ebben az összefüggésben nyer értelmet Strabón abszurd állítása: ő (ti. Aristotelész) volt „az első könyvgyűjtő, s az egyiptomi királyokat is ő ösztönözte könyvtár felállítására” (Strab. 13, 1, 54, 608c, Földy József fordítása). Vö. PFEIFFER, *I. m.*, 99; FRASER, *I. m.*, 320; CANFORA, *I. m.*, 14.

¹³ PFEIFFER, *I. m.*, 120–122 részletesen kitér Aratos és Antigonos kapcsolatára, valamint megemlékezik a költő vendégeskedéséről I. Antiochos szíriai király udvarában. Ez utóbbról: Edgar PACK, „Antiochia. Schema di uno spazio letterario semivuoto” = *Lo spazio letterario della Grecia antica*, 1/2., 727.

¹⁴ *Suid.* „Euphorión” címszó alatt (kiad. Ada ADLER, II., 478, 25 skk.). Vö. PACK, *I. m.*, 728 skk.

¹⁵ A szicíliai Hierón kapcsán lényeges Theokritos 16. idilljének (*A Charisok vagy Hierón*) azon részlete (Theocr. *Id.* 16, 76–103), amelyből világosan kihallható a költő vágya,

ahol már a Kr. e. 3. században jelentős kapcsolatok épültek ki a hellenisztikus világgal,¹⁶ a következő évszázadban pedig a műveltség egyik legjelentősebb központja alakult ki, minthogy a városban, a filhellén arisztokratákból álló Scipio-kör körül a görög tudomány igen jelentős alakjai gyűltek össze.¹⁷ A kultúra területén azonban Alexandriának csak egyetlen igazi vetélytársa akadt, Pergamon, az Attalida dinasztia fővárosa. I. Attalos (Kr. e. 241–197) és II. Eumenész (Kr. e. 197–158) az alexandriai Museion példáját követte, illetve azzal vetélkedett, amikor kezdeményezésükre a pergamoni királyi udvarban is megszületett egy tudós társaság, alkotói asztalközösség.¹⁸ A Kr. e. 2. század első felében mallosi Kratész, a sztoikus filozófus munkássága nyomán alakult ki a pergamoni iskola, amely elismertsége és eredeti módszerei miatt az alexandriai iskola vetélytársa lett. Míg Alexandriában a grammatikai és filológiai megközelítés mellett törték lándzsát, addig a Kratész által bevezetett szövegelemzői eljárás az allegorizálás műveletén alapult, melynek célja, hogy „föltáruljon a költő szavainak valódi jelentése, és így a történetek valamint a költői képek sikeresebb értelmezéséhez vezessen.”¹⁹

A jelentős politikai-hatalmi központok körül valódi kutatóműhelyek, igazi „laboratóriumok” jöttek létre, amint ez a fentebb példaként is látható. A hellenisztikus korszakban azonban másfajta – kevesebb létszámú, de nem kisebb tekintélyű – kulturális csoportok is létrejöttek: karizmatikus költők maguk köré gyűjtötték koruk tudósait, egyéb költőit. Például Kóson, az ősi orvosiskolájáról híres szigeten létrejött egy művész társaság, amely Philétasz tekintélyére hivatkozhatott;²⁰ olyan jelentős

hogy megnyerje az uralkodó támogatását, kegyét. Általánosságban II. Hierón politikájáról: LÉVÊQUE, *I. m.*, 80–81.

¹⁶ Továbbgondolkodásra ösztönző, adatokkal jól alátámasztott észrevételek: Scevola MARIOTTI, „Letteratura latina arcaica e alessandrino”, *Belfagor* 20 (1965), 34–48.

¹⁷ E témakör kapcsán még ma is Friedrich Leo irodalomtörténetére érdemes hivatkozni: Friedrich LEO, *Geschichte der römischen Literatur*, Weidmann, Berlin, 1913, 315 skk.

¹⁸ Pergamonról ragyogó összefoglalás: Franco MONTANARI, „Pergamo” = *Lo spazio letterario della Grecia antica*, 1/2., 639–655.

¹⁹ *Uo.*, 648.

²⁰ A hellenisztikus korszak kialakulásakor Philétasz meghatározó szerepet játszott („the key position of Philitas at the beginning of a new era”), amint ezt Pfeiffer jogosan hangsúlyozza: PFEIFFER, *I. m.*, 89 skk. Pfeiffer egyebek között Strabón találó meghatározását is földéli: „poietész s egyúttal kritikos” (Strab. 14, 2, 19, 657c = Philēt. *testim.* 13, kiad. Wilhelm Erwin KUCHENMÜLLER).

alakok köthetők ehhez a csoporthoz, mint Theokritos vagy Hermésianax. Samos szigetén pedig Asklépiadés²¹ körül tömörültek az ión-alexandriai epigrammaköltő iskola legnagyobb alakjai, mint például a pella Poseidippos vagy Hédyllos.

Az alexandriai könyvtár állománya a Kr. e. 3. század első felében elérte a félmillió papirusztekercset; ez a számadat nemcsak azért jelentős, mert képet ad a gyűjtemény méretéről, hanem azért is, mert jelzi, hogy a világon elsőként az addig ismert görög nyelvű írásos szöveganyag csaknem teljes egésze egyetlen helyen gyűlt össze. Az alexandriai könyvtár valamiféle gyűjtőcsatornává vált, ahová a görög szerzők művei áramlottak – majdnem hiánytalanul. Egyetlen kiragadott példa: Pindaros-költemények összkiadásán a korszak legnagyobb filológusai dolgoztak, így a bizánci Aristophanés vagy Aristarchos;²² éppen ezért az alexandriai könyvtár egy vagy több példányban összegyűjtötte azokat a szövegeket, melyeket addig minden bizonnyal elszórtan, más és más helyen őriztek, azokban a városokban és fejedelmi udvarokban, ahol Pindaros az egyes kardalokat költötte. Vagyis a könyvtári állomány nagyságát jelző számadatnál fontosabb tényező az egyetemesség és teljesség igénye. Ez a tény a lehető legkézenfekvőbb módon jelzi azt a gyökeres átalakulást, amely görög területen a Kr. e. 5. század második felében kezdődött el, majd egyre nagyobb jelentőségre tett szert: az irodalmi kommunikációs rendszert a könyv – helyesebben szólva a papirusztekercs – fokozatos elterjedése határozta meg.²³ E változás idézte elő a hellenisztikus korban a könyvkereskedelem és -forgalom látványos fejlődését,²⁴ amely korábban csak

²¹ Theokritos *Aratóünnepében* (*Id.* 7, 39–40) a Simichidas szerepében megjelenő szerzői alak Asklépiadést és Philétást nevezi a két felülmúlhatatlan példaképnek. Asklépiadés az ión-alexandriai iskola meghatározó alakja volt, de jelentősége az epigrammaköltészet határain túl mutat: rá hivatkoztak mindazok, akik a kallimachosi új költői irányzat elveivel csak részben értettek egyet. Jelentőségét pontosan térképezi föl: Enzo DEGANI, „L’epigramma” = *Storia e civiltà dei Greci*, V/9., szerk. Ranuccio BIANCHI BANDINELLI, Bompiani, Milano, 1977, 284 skk.; Giovanni TARDITI, „Per una lettura degli epigrammatisti greci”, *Aevum Antiquum* 1 (1988), 24–27.

²² Bizánci Aristophanés és Aristarchos Pindaros-szövegekhez kapcsolódó filológiai munkásságáról: PFEIFFER, *I. m.*, 183–187; 221–222.

²³ Eric Gardner TURNER, „I libri nell’Atene del V e IV secolo a. C.” = *Libri, editori e pubblico nel mondo antico*, szerk. Guglielmo CAVALLO, Laterza, Roma, 1975, 3–24.

²⁴ Tönnes KLEBERG, „Commercio librario ed editoria nel mondo antico” = *Libri, editori e pubblico nel mondo antico*, szerk. Guglielmo CAVALLO, Laterza, Roma, 1975, 25–80.

korlátozott formában valósulhatott meg, mostanra azonban kialakultak azon alapvető jellegzetességei, melyek egészen a mai napig is meghatározók, majd később, a nyomda fölfedezésével még inkább elmélyültek, megerősödtek.

Az irodalmi kommunikációs rendszerben megindult fokozatos átalakulás, fejlődés igazából csak a hellenisztikus korban bontakozott ki. E folyamat legfontosabb állomásait vázlatosan így lehet összefoglalni: 1) Kezdetben az irodalmi művet kizárólag élszóban alkották, adták elő és hagyományozták (teljes oralitás [*oralità integrale*]). A homérosi költemények e korszak tanúi. 2) Egy hosszú, átmeneti időszak következett; túlnyomó többségben immár az írásbeliségre támaszkodva alkották és hagyományozták a műveket, de még mindig szóban adták elő azokat (auralitás [*auralità*]).* A Kr. e. 5. századi athéni színjátszás példázza legjobban ezt az eljárásmodot. 3) Végül kialakult, majd a hellenisztikus korszakban egyeduralkodóvá vált az irodalmi és tudományos művek írásos alkotása, közrebocsátása, hagyományozása.²⁵ Korábban a szerző vagy a művész előadása jelentette a szöveg „publikálását” és terjesztését, ahogyan ez a nyilvános *performance* keretei között, az archaikus és késő archaikus lakomákon (*symposion*), a vallási és városi ünnepségekhez kötődő költőversenyeken (*agón*), színházi előadásokon történt. Később ezt a szerepet az írásban rögzített szöveg, a papirusztekercs vette át, amely rendeltetéséből adódóan nemcsak a szerző néhány barátja, költőtársa között járt kézről kézre, hanem létrehozta és táplálta a könyvkereskedelem első, még kezdetleges formáit. Más szóval a szöveg hagyományozásában a papirusztekercs és könyvkereskedelem játszotta a központi szerepet, nem pedig

* A szójhagyományon alapuló *oralitás* korszaka után a *fül* és hallás kultúrája: *auralitás*. (Oralitás < lat. *os, oris n*, ’száj’, aurális < *auris, -is f*, ’fül’).

²⁵ A csoportosítási rendszer az irodalmi kommunikációt vizsgáló szakirodalomban általánosan elterjedt. E kategorizálást használtam föl, illetve néhány helyen módosítottam. Vö. Bruno GENTILI, *Poesia e pubblico nella Grecia antica. Da Omero al V secolo*, Laterza, Roma–Bari, 1995³, 6–8. Az *auralitás* kifejezést Ong alkotta (Walter J. ONG, *The Presence of the Word*, Yale University Press, New Haven – London, 1970); Zumthor ugyanezt „másodlagos szóbeliségnek” (*oralità secondaria*) nevezi (Paul ZUMTHOR, *Introduction à la poésie orale*, Éditions du Seuil, Paris, 1983, 36). A keletkezés és közrebocsátás egymástól megkülönböztethető szakaszait világosan magyarázza: Luigi Enrico Rossi, „I poemi omerici come testimonianza di poesia orale” = *Storia e civiltà dei Greci*, I/1., szerk. Ranuccio BIANCHI BANDINELLI, Bompiani, Milano, 1978, 78–79; Luigi Enrico Rossi, „L’ideologia dell’oralità fino a Platone” = *Lo spazio letterario della Grecia antica*, I/1., szerk. Giuseppe CAMBIANO – Luciano CANFORA – Diego LANZA, Salerno, Roma, 1992, 77–80.

a prózai vagy énekes előadás, melyet egy többé-kevésbé népes közönség hallgatott. Az archaikus és klasszikus korban a kulturális rendszer meghatározó vonása volt az előadásban résztvevő két fél, a szerző-előadó, illetve a közönség közvetlen, a közös élmény és kölcsönös hatás által meghatározott kapcsolata. A hellenisztikus korra, legalábbis az esetek túlnyomó többségében, ez a viszony megszakadt, a szerző és az olvasóközönség közötti összeköttetésben a könyv, az irodalmi kommunikáció újonnan megjelent eszköze töltötte be a közvetítő szerepet.²⁶

Az a tény, hogy az irodalmi mű keletkezése pillanatától kezdve írásban rögzült, írásban hagyományozódott, megkövetelte, hogy megbízhatók legyenek a másolatok, hűségesek a szerző által jóváhagyott szöveghez, és ki kellett zárni annak lehetőségét, hogy a mindenkor előadók szándékoltan vagy akaratokon kívül módosítsanak a szövegen. (A drámák szövegeiben számos színészi interpoláció, betoldás található, hogy csak a legkézenfekvőbb példát említsem.)²⁷ A szóbeli közlés és hagyományozás világában a szöveg fogalma nem jelölhetett valamilyen végleges dolgot, hiszen a szöveg minden egyes alkalommal ki volt szolgáltatva az egymást követő előadások módosításainak, bővítéseinek, vagyis ezekben az esetekben nyitott műről lehet beszélni. Amikor azonban az alkotás, közrebocsátás és hagyományozás írásban történt, akkor – kötelező szabályként – mindig változtatás nélkül, a szerzői szövegváltozatnak megfelelően kellett a szöveget másolni; így jött létre a zárt szöveg fogalma, melyről csakis másolatokat lehetett készíteni. E nélkül nem születhetett volna meg a tudós költők és alexandriai *grammatikosok* tudománya, a szerzői szövegváltozat helyreállítására és megőrzésére törekvő filológia.²⁸

Végérvényesen megszilárdult az a gyakorlat, hogy a szöveget írásban alkossák és rögzítsék, valamint hogy többé ne hallgatóságához, hanem

²⁶ Ezt egyértelműen tanúsítják mindazon szövegek, melyeket Bing gyűjtött össze és elemzett: Peter BING, *The Well-Read Muse. Present and Past in Callimachus and the Hellenistic Poets*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1988, 10–48.

²⁷ Ulrich von WILAMOWITZ-MOELLENDORF, *Einleitung in die griechische Tragödie*, Weidmann, Berlin, 1889, 130–132; Denys LIONEL PAGE, *Actor's Interpolations in Greek Tragedy*, Clarendon, Oxford, 1934, 2 skk.

²⁸ Ezt a vonást különösen is hangsúlyozza PFEIFFER, *I. m.*, 25, 102 skk; Antonio CARLINI, „Filologia e erudizione” = *Storia e civiltà dei Greci*, V/9., szerk. Ranuccio BIANCHI BANDINELLI, Bompiani, Milano, 1977, 341–360; Franco MONTANARI, „L'erudizione, la filologia e la grammatica” = *Lo spazio letterario della Grecia antica*, I/2., 240–249.

olvasóközönséghez forduljanak. Ez a gyakorlat gyökeres, mélyreható fordulatot hozott az irodalmi kommunikáció rendszerében – mind a szerző, mind a befogadó oldaláról. Ami a szerzőt illeti: megváltozott a mű megalkotásának módja, az irodalmi elődökhöz fűződő kapcsolat. A befogadó részéről: egyre inkább olvasóként, nem pedig hallgatóként tekintett magára, és így egyre figyelmesebb, érzékenyebb lett az írott szó lehetőségeire, megkülönböztető sajátosságaira. Az irodalmi kommunikáció területén belül elinduló forradalmi változás végeredményben az egész hellenisztikus kultúra rendszerére hatást gyakorolt, és azt eredményezte, hogy alapvető vonásait tekintve a hellenisztikus világ – a kétezer évnél is nagyobb időbeli távolság ellenére – jobban hasonlít a mi korunkhoz, mint a görög archaikus és klasszikus kultúrához, amely pedig, ha csak az évszámokat nézzük, két évszázaddal a hellenisztikus korszak előtt virágzott. A fentebbi megfontolások alapján talán nem túlságosan merész az a következtetés, hogy a mai kultúránk egész rendszere, különösen az irodalmi kommunikációnk jellege a hellenisztikus korszakban gyökerezik.

A Kr. e. 3. század első felére az alexandriai könyvtár rendkívül gazdag állománnyal rendelkezett. A gyűjtemény méretét jelző számadat két szempontból is jelentős: a magas szám egyrészt az irodalmi kommunikációs rendszerben addig bekövetkezett változás eredménye, másrészt okozója, amennyiben mutatja azon hatás jelentőségét, melyet a könyvtár gyakorolt az újonnan megjelenő szövegalkotási módokra. A tudós költők és grammatikusok kezében a régebbi szerzők művei szigorú kritikai és filológiai elemzés vizsgálati tárgyaivá váltak, eszközökké lettek a szó mai értelmében vett szövegkiadások előkészítésében, megvalósításában. Vagyis az alexandriai szerzők új, az eddigetől gyökeresen eltérő módon viszonyultak elődeikhez. A múlthoz való kapcsolatban már nem játszott meghatározó szerepet a hagyomány által kijelölt határvonalak szigorú betartása, melyek korábban a műalkotás létrehozását és befogadását szabályozták. Inkább arra vágytak, hogy megkülönböztessék magukat a régiektől, hogy tartalom és forma tekintetében az újonnan taposott, az elődök térképein még nem szereplő ösvényeken járjanak.²⁹ Márpedig az

²⁹ Rendkívül világosan tárgyalja a hellenisztikus költőknek az elődökhöz fűződő viszonyát: PFEIFFER, *I. m.*, 87–88.

alexandriai filológus ezeknek az elődöknek a teljes munkásságát ismerhette, és – a könyvtár állományának köszönhetően – kézbe vehette, úgy szólván az íróasztalán kiteríthette. Az Alexandriában alkotó író kilépett abból a szabályrendszerből, amely az archaikus és klasszikus korban rögzítette az alkotó-előadónak a hallgatóközönséghez fűződő közvetlen és kölcsönös viszonyát. Azonban még ennél is fontosabb szempont, hogy az alexandriai szerző egyre jobban fölfigyelt az írott alkotásban rejlő, abból fakadó új és sajátos kifejezési lehetőségekre. Az általuk alkotott művek egy könyvekre, olvasásra épülő irodalom részét alkotják, melyet a modern szakirodalom „könyvirodalom” névvel illet: ezekre a szövegekre jellemző a kimódolt jelleg, az egyediség igénye, a bonyolultságra, aprólékos stilisztikai műgondra való készség, illetve hajlam a hagyománytól való eltérésre, az újításokra, nyitottság mindenféle formai és tartalmi kísérletezésre.³⁰

Az újfajta költői gyakorlatot segítette az is, hogy a kortárs gondolkodásban mélyebb elméleti igénnyel és tudatosabban reflektáltak a hagyományozott irodalmi műfajokra; ez pedig az első lépést jelentette azon az úton, amely a tényleges műfajelmélet kialakulásához vezetett. A régi szerzők műveit először hosszadalmas, elmélyült és aprólékos filológiai-grammatikai vizsgálatnak kellett alávetni, és csak ezt követően tudták az egyes műfaji jellegzetességeket azonosítani és meghatározni. A műfajok kutatását az a törekvés élte, hogy teljes és végleges katalógust készíthessenek a múlt irodalmi terméséről – szervesen kapcsolódva az Aristotelés és a peripatetikus iskola által folytatott vizsgálatokhoz.³¹ A műfajalapú katalogizálás során az alexandriai filológusok és tudós költők az *elmélet* szintjére helyezték át azokat a szabályokat, amelyek ugyan

³⁰ A témakörhöz további tájékoztatásul: Gregorio SERRAO, „Letteratura. 1. Caratteri generali. 2. La poesia bucolica, realtà campestre e stilizzazione letteraria. 3. Poetica del »nuovo stile«. Dalla mimesi aristotelica alla poetica della verità” = *Storia e civiltà dei Greci*, VI/9., szerk. Ranuccio BIANCHI BANDINELLI, Bompiani, Milano, 1977, 175–179; Roberto PRETAGOSTINI, „La poesia ellenistica” = *Da Omero agli alessandrini. Problemi e figure della letteratura greca*, szerk. Franco MONTANARI, La Nuova Italia Scientifica, Roma, 1988, 290–291; Marco FANTUZZI, „Il sistema letterario della poesia alessandrina nel III. sec. a. C.” = *Lo spazio letterario della Grecia antica*, I/2., 40–43. A három tanulmány következtetései gyakran egybeesnek.

³¹ Vázlatos, ugyanakkor nagyon világos Montanari összefoglalása a témáról (ugyanott részletes bibliográfia): MONTANARI, *I. m.*, 262–264.

addig is éltek, de csak a költői *gyakorlat* szintjén;³² mintegy fényképen rögzítették az irodalmi hagyomány addigra megszilárdult és sikerrel fölismeret vonásait.

Az alexandriai szerzők költői munkásságában igazi forradalmi változásokat értelt két tény: egyrészt az alkotásokat immár írásban tették közzé, másrészt a múlt irodalmára a műfaji fölosztás tudatos, elméleti alapokon nyugvó nézőpontjából tekintettek. Attól kezdve, hogy a közönség írott formában találkozott a költeménnyel, az alkotás fokozatosan megszabadult az előadást, nyelvjárást, stílust, metrikát szabályozó, alkalom szülte feltételektől, vagyis az archaikus és klasszikus kor műfajait meghatározó jellegzetességek háttérbe szorultak.³³ Például többé már nem különböztették meg a *paian*t a *dithyrambostól*, sőt e két költői műfaj egybeolvadt a szó szoros értelmében vett himnusszal – mint amilyenek a homérosi himnuszok is voltak –, holott az archaikus kor *paianjai* és *dithyrambosai* hangszerkíséretes dalok voltak, míg a himnuszok inkább egyszerű ’recitativók’. Másrészt a különféle műfajok közötti határok elmosódása szükségszerűen ahhoz vezetett, hogy az egyes műfajokon belüli szabályokat is könnyebben figyelmen kívül hagyták. Ebben a szellemi közegben az alexandriai költő fesztelenebbül nyúlt az irodalmi hagyományhoz. A múlthoz fűződő szabadabb viszony a gyakorlatban háromféle módon valósulhatott meg. 1) A hagyományos irodalmi műfajok mélyreható átalakítása, mint például Theokritos életművében, aki a pásztori életből származó motívumokat, elemeket egy új irodalmi műfaj, a bukolikus költészet rangjára emelt.³⁴ 2) Műfaji változtatás a műfajra jellemző szándék és meghatározó jellegzetességek módosításával. Erre jó példa a kallimachosi *iambos*költészet: az Archilochosnál, Hippónaxnál gyalázkodó, személyeskedő és támadó műfaj Kallimachos keze alatt békésebb, visszafogottabb költészetté szelídült, amely kritikusan mérlegelte

³² Rossi meggyőző föltevése: Luigi Enrico Rossi, „I generi letterari e le loro leggi scritte e non scritte nelle letterature classiche”, *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 18 (1971), 69–94.

³³ Az archaikus líra vonatkozásában találóan jegyzi meg Gentili: „az énekelt költeményeket az alapján lehet jellemezni, hogy hogyan ágyazódnak a társadalmi élet különféle körülményeibe, másrészt az egyes alkalmak által meghatározott vokális és hangszeres előadás jellegét figyelembe véve” (GENTILI, *Poesia e pubblico nella Grecia antica*, 48).

³⁴ SERRAO, *I. m.*, 180–199; Roberto PRETAGOSTINI, „Tracce di poesia orale nei carmi di Teocrito”, *Aevum Antiquum* 5 (1992), 67–87.

a környező világ eltérő szempontjait, és így méltán sorolható a „komoly-komikus” irodalom bahtyini kategóriájába.³⁵ 3) Összeolvadás az egyes műfaji jellegzetességek kimódolt keverésével.³⁶ A műfajkeverésnek alapvetően két indítéka lehetett: az első esetben azt akarták, hogy a múltbéli kánonokhoz képest az általuk alkotott mű eredetinek, határsértőnek tűnjék. Például Theokritos 22. idillje, *A Dioskurosok* leginkább a himnusz formai jellegzetességeit mutatja, mégis megtalálhatók benne az eposz és a drámaköltészet meghatározó elemei: az eposzé leginkább a narratív szál elbeszélésmódjában, a drámáé különösen az Amykos és Polydeukés közötti szópárbaj egy-egy sornyi felelgetésében.³⁷ A műfajkeverés másik oka, hogy néhány idejétmúlt műfajba szerettek volna életet lehelni.³⁸ Ezt az eljárást alkalmazta Kallimachos a dráma-, illetve *mimos*-szerű himnuszaiiban (*Apollónhoz*, *Pallas fürdőjéhez*, *Démétérhez*), melyekben fölismerhetők a kultikus tartalmú kardalok tartalmi és stilisztikai jellegzetességei.³⁹

Az epigramma korabeli virágzásának, népszerűségének is az a közvetlen oka, hogy a hellenisztikus költők újszerű módon viszonyultak a műfajok kérdéséhez. A kora hellenisztikus kor költőinek köszönhető, hogy ez az irodalmi *forma* valódi irodalmi *műfaj* rangjára emelkedett, miután eredeti szerepkörét és rendeltetését fokozatosan, lépésről lépésre újragondolták, illetve kibővítették. A Kr. e. 7. és 4. század között zajlott az a lassú

³⁵ Nem véletlen, hogy Falivene nagyszerű tanulmánya már a címében is a „komoly-komikus” bahtyini kategóriáját idézi: Maria Rosaria FALIVENE, „Callimaco serio-comico. Il primo Giambo (fr. 191 Pf.)” = *Tradizione e innovazione nella cultura greca da Omero all'età ellenistica. Scritti in onore di Bruno Gentili*, III., szerk. Roberto PRETAGOSTINI, Gruppo Editoriale Internazionale, Roma, 1993, 911–925.

³⁶ Theokritos egyes költeményeiben tapasztalható műfajkeverésről: Rossi, *I. m.*, 84–86.

³⁷ *Uo.*, 85.

³⁸ Meggyőző érvekkel támasztja alá érvelését: FANTUZZI, „Il sistema letterario della poesia alessandrina nel III. sec. a. C.”, 51–62, különösen 66–67.

³⁹ Így érvel Marco FANTUZZI, „Preistoria di un genere letterario. A proposito degli Inni V e VI di Callimaco” = *Tradizione e innovazione nella cultura greca da Omero all'età ellenistica. Scritti in onore di Bruno Gentili*, III., szerk. Roberto PRETAGOSTINI, Gruppo Editoriale Internazionale, Roma, 1993, 927–946. A kallimachosi himnuszok utánzó jellege kapcsán csak két tanulmányra hivatkozom: Maria Rosaria FALIVENE, „La mimesi in Callimaco. Inni II, IV, V e VI”, *Quaderni Urbinati di Cultura Classica* 65 (1990), 103–128; Roberto PRETAGOSTINI, „Mito e letteratura negli Inni 'drammatici' di Callimaco”, *Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli, Dipartimento di Studi del Mondo classico e del Mediterraneo antico. Sezione filologico-letteraria* 13 (1991), 253–263.

fejlődési folyamat, amely során az epigramma elvesztette eredendő jellegzetességét, vagyis hogy egy rövid sírvers vagy fogadalmi felirat formájában az elhunyt, illetve a fogadalomtevő személyében képviselt társadalmi csoport, az arisztokrácia erkölcsi-politikai értékeit közvetítse. Már Simónidés (Kr. e. 6–5. sz.) életműve is jelentős műfaji átalakulást jelez; Gentili megfogalmazásával élve Simónidés rövid, nem felíratra szánt költeményeinek „jellemző vonása [...] a szellemes társalgás, az irónia, a sziporkázó és víg szellemesség, az utalásokból építkező játékoság.”⁴⁰ A simónidési minta – a Kr. e. 4. század prehellenisztikus epigramma jellegzetességeivel kiegészülve – eszközt nyújtott a költőknek a személyes érzelmek irodalmi kifejezésére,⁴¹ amint ezt a Platónnak vagy a télosi Érinának tulajdonított epigrammák példája mutatja. Az alexandriai költők ezt a vonulatot fejlesztették tovább. Magasztalták az epigramma hagyományos, sajátos ismervét, a rövidséget.⁴² A rövidség eredendően a felíratjelleg és a vésés materiális feltételei szabta kényszer volt, a hellenisztikus epigrammaírók azonban meghatározott stilisztikai szempontok alapján választva döntöttek mellette; irodalmasították az epigrammát, megszabadították eredeti külső körülményeitől. Ez a folyamat a kiadói gyakorlatra is hatással volt, hiszen epigrammagyűjteményekből egész sorozatot állítottak össze.⁴³ Az epigramma formai jellegzetességei tökéletesen megfeleltek az új, alexandriai ízlésnek: szűkszavú, ugyanakkor végletekig csiszolt szövegvilág, amely néhány sorban képes bemutatni a költői érzékenységet, mély műveltséget és – különösen az utolsó vers-

⁴⁰ Bruno GENTILI, „Epigramma ed elegia” = *Entretiens sur l'antiquité classique*, 14. *L'épigramme grecque*, szerk. Anton E. RAUBITSCHKE, Fondation Hardt, Vandoeuvres–Genève, 1968, 41.

⁴¹ E jelenségről röviden értekeznek: Giuseppe GIANGRANDE, „Epigramma ellenistico” = *Introduzione allo studio della cultura classica*, I., szerk. Francesco DELLA CORTE, Marzorati, Milano, 1972, 123–124.

⁴² Marion LAUSBERG, *Das Einzeldistichon. Studien zum antiken Epigramm*, Wilhelm Fink, München, 1982.

⁴³ A témakörben még ma is alapvető Weber tanulmánya: Leo WEBER, „Steinepigramm und Buchepigramm”, *Hermes* 52 (1917), 536–557. Az antológiák kialakulásának kérdéséhez: Alan CAMERON, *The Greek Antology from Meleager to Planudes*, Clarendon, Oxford, 1993; Lorenzo ARGENTIERI, „Epigramma e libro. Morfologia delle raccolte epigrammatiche premeleagrea”, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 121 (1998), 1–20; Kathryn J. GUTZWILLER, *Poetic Garlands. Hellenistic Epigrams in Context*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London, 1998.

sorban, a végső szavakra kihegyezett csattanóban – a szerző finom humorát.⁴⁴ Ami az epigrammák tartalmát illeti, a hagyomány iránti tiszteletük jeléül az alexandriai költők sokszor fönntartották a temetési vagy fogadalmi alkalom látszatát, ugyanakkor kibővítették a műfajra jellemző motívumok körét. Például bukolikus élethelyzeteket mutattak be, figyeltek a mindennapi és közönséges foglalatosságokra; valódi vagy képzelt műtárgyakat írtak le, irodalmi vitákat jelenítettek meg, illetve – különösen az ión-alexandriai epigrammákban – a lakomairodalom két kitüntetett témáját, a bort és a szerelmet magasztalták. Éppen e két tárgykör iránti érdeklődés miatt tekinthető a hellenisztikus epigramma az archaikus és késő archaikus *symposion*-költészet, nevezetesen az eléghagyomány közvetlen örökösének.⁴⁵ Az epigrammák a bort és a szerelmet dicsőítették, mondván, hogy ezek a gyönyörre és élvezetre alapozott élet egyedüli hathatós támaszai. Gyönyör és élvezet: a közösségi kötelezettségek iránt közömbös, individualista életmódra, az alexandriai gondolkodásmódban újonnan kidolgozott emberképre jellemző értékek,⁴⁶ melyek az etikai-politikai kötelesség hagyományos eszményeit váltották föl. Az ión-alexandriai epigramma tárgyköre ugyan többé-kevésbé meg egyezik az archaikus *symposion*-költészet jellegzetes témáival, mégis az ábrázolásmód a lehető legkülönbözőbb. Az archaikus korban az erotikus érdeklődés – hol szorosan, hol lazábban – az *erós* erkölcsi és pedagógiai világképébe ágyazódott,⁴⁷ míg a hellenisztikus korban a tisztán gyönyörre és bensőségességre építő szerelmi környezet részévé vált.⁴⁸

⁴⁴ A humor fogalmára különösen is épít: GIANGRANDE, „Epigramma ellenistico”, 125.

⁴⁵ Giuseppe GIANGRANDE, „Symptotic Literature and Epigram” = *Entretiens sur l'antiquité classique*, XIV., *L'épigramme grecque*, szerk. Anton E. RAUBITSCHKE, Fondation Hardt, Vandoeuvres-Genève, 1968, 119; DEGANI, *I. m.*, 271.

⁴⁶ A hellenisztikus filozófia főbb témáinak általános áttekintése: Francesco ADORNO, „Filosofia e scienza. 5. La prima metà del III secolo. Zenone stoico ed Epicuro. 6. Dalla seconda metà del III al II secolo. Stoicismo e Nuova Accademia. »Platonismi« e »aristotelismi«” = *Storia e civiltà dei Greci*, V/9., szerk. Ranuccio BIANCHI BANDINELLI, Bompiani, Milano, 1977, 45–68; 69–82; Anthony A. LONG, *Hellenisztikus filozófia*, ford. STEIGER Kornél, Osiris, Budapest, 1998.

⁴⁷ Hivatkozásul kézenfekvő és szinte magától kínálkozik a Theognis-korpusz részeként hagyományozódott második könyv elégiagyűjteménye: Massimo VETTA, *Theognis. Elegiarum liber secundus*, Edizioni dell'Ateneo, Roma, 1980, XXXIV–XXXVII.

⁴⁸ Ebben az összefüggésben értelmezhető Asklépiadész, Poseidippos, Hédylös számos epigrammája. DEGANI, *I. m.*, 280, 284–289; TARDITI, *I. m.*, 27–31.

A hellenisztikus korszakban nemcsak a szerzői szerep, illetve ennek folyományaként az irodalmi műfajok rendszere változott meg, hanem a befogadóközönség néhány meghatározó tulajdonsága is. Az archaikus és klasszikus korban az irodalmi nyilvánosság két formája létezett: a színdarabok vagy a győzelmi ódák, *epinikionok* előadásakor a *polis* polgárainak összessége alkotta a közönséget, míg a *symposion*-irodalom részét alkotó *melos*-, *iambos*- és elégiaköltészet esetében az azonos társadalmi-politikai körhöz tartozó társaság jelentette a nyilvánosságot. Az első esetben a legkülönbözőbb emberekből tevődött össze a publikum, semmilyen kulturális válogatás nem érvényesült; a második esetben olyan „klubokról” volt szó, melyekben nem a kulturális szempontok az elsődlegesek. A hellenisztikus korban viszont szűkebb, pontosabban lehatárolható, kulturálisan sokkal egységesebb társadalmi közegből került ki az irodalmi alkotásokat élvező befogadóközönség: a királyi udvarból, illetve valamely meghatározott közösség tagjaiból, akiket a közös kulturális érdeklődés hívott össze. A hellenisztikus irodalmi nyilvánosság elsősorban olvasóközönséget jelent, olykor azonban hallgatóközönséget, akik az amúgy írásban alkotott művek nyilvános felolvasásain vettek részt, ahogy ez néha, meghatározott körülmények között előfordult – például amikor Apollónios Rhodios az *Argonautika* egyes részleteit fölolvasta,⁴⁹ vagy amikor Hérondás *mimiambosait* bemutatták, minden bizonnyal valamilyen színészi előadás formájában.⁵⁰ Mindenesetre a befogadók száma rendkívül megfogyatkozott; egy, a szó szoros értelmében vett társadalmi-kulturális elit néhány tagjára szorítkozott: az uralkodó, az udvar hivatalnokai, költők, tudósok, kutatók. Gregorio Serrao találó megfogalmazásával élve: „a kultúra ugyanannyit nyert mélységében, amennyit veszített kiterjedésében.”⁵¹

⁴⁹ Fantuzzi kiválóan tárgyalja az *Argonautika* nyilvánosságra hozatalainak (*epideixeis*) és előzetes kiadásának (*proekdosis*) kérdéskörét. Ugyanott további részletes bibliográfia: Marco FANTUZZI, *Ricerche su Apollonio Rodio. Diacronie della dizione epica*, Edizioni dell'Ateneo, Roma, 1988, 87 skk.

⁵⁰ Ahogy ezt másutt részletesen kifejtettem (G. Aurelio PRIVITERA – Roberto PRETAGOSTINI, *Storia e forme della letteratura greca*, Einaudi, Torino, 1997, 633–636), valószínűbbnek tartom, hogy a Hérondás-műveket színészek szavalták, nem pedig valódi színpadi előadásra szánták. Ezen utóbbi elképzelés mellett érvel: Giuseppe MASTROMARCO, *Il pubblico di Eronda*, Antenore, Padova, 1979.

⁵¹ SERRAO, *I. m.*, 172.

Ha azonban a hellenisztikus kor teljes kultúrájáról szeretnénk képet kapni, és annak minden területét hiánytalanul akarjuk fölterképezni, akkor a vizsgálódást nem szabad a királyi udvarok szellemi környezetére korlátozni. A hellenisztikus korban ugyanis az uralkodó osztály hivatalos, kifinomult, írásbeli kultúráján túl a hagyományos szóbeli közkultúra továbbra is fennmaradt, és a társadalom más rétegeiben széles nyilvánossággal rendelkezett. Ezt az irodalmi világot az énekesek, az eposzi hagyományt őrző előadók, a vándorszínészek nyilvános előadásai éllették,⁵² akik költőversenyek, állami és vallási ünnepségek alkalmával léptek föl, amint ezt nemcsak a hivatalos dokumentumok értékes beszámolói,⁵³ hanem az irodalmi magaskultúra rejtett utalásai is tanúsítják. A theokritosi bukolikus költészet nem más, mint irodalmi formába ültetett néphagyomány; a pásztorkötemények lapjain olykor a népi kultúra, a szerelemről, a pásztor vagy a napszámos munkájáról szóló énekköltészet „vízjele” rajzolódik ki.⁵⁴ Ebben az összefüggésben lehet beszélni a hellenisztikus költészet realizmusáról. Például ezt a realizmust lehet tetten érni az ötödik idill két pásztorának helyenként nyers stílusában,⁵⁵ a tizenötödik idillben, a két syrakusai nő pletykás fecsegésében. Theokritonon kívül másutt is előfordulnak ilyen különös zamatú szövegrészek, sőt még olyan művekben is föllelhetők, melyek valamiképpen az eposz műfajához kötődnek, miként a *Hekalé*⁵⁶ vagy a Kallimachos-himnuszok.

⁵² A hellenisztikus kultúra ezen oldalát hangsúlyozza: GENTILI, *Poesia e pubblico nella Grecia antica*, 228–229. A színjátszásról: Bruno GENTILI, *Lo spettacolo nel mondo antico. Teatro ellenistico e teatro romano arcaico*, Laterza, Roma–Bari, 1977, 5–22. Az eposzi hagyományról: Konrat ZIEGLER, *Das hellenistische Epos. Ein vergessenes Kapitel griechischer Dichtung*, Teubner, Leipzig, 1966; Maria Rosa PALLONE, „L’epica agonale in età ellenistica”, *Orpheus* 5 (1984), 156–166.

⁵³ Még ma is hasznos feliratgyűjtemény: Margherita GUARDUCCI, „Poeti vaganti e conferenzieri dell’età ellenistica. Ricerche di epigrafia greca nel campo della letteratura e del costume”, *Atti della Accademia Nazionale dei Lincei. Classe di scienze morali, storiche e filologiche* 6 (1929), 629–665.

⁵⁴ A jelenség részletes kifejtése: PRETAGOSTINI, „Tracce di poesia orale nei carmi di Teocrito”.

⁵⁵ Roberto PRETAGOSTINI, „La rivalità tra Comata e Lacone. Una paideia disconosciuta (Theocr. 5, 35–43; 116–119)”, *Materiali e discussioni per l’analisi dei testi classici* 13 (1984), 137–141.

⁵⁶ A köznapi életből ellesett négy apró jelenet érzékelteti a reggeli órákat (fr. 74, 22–28 Hollis = fr. 260, 63–69 Pfeiffer): a tolvajok visszatérnek munkájukból, a vízmerítő dalra fakad, az utcákon szekerek zörögnek, a kovácsműhelyből fülsüketítő zaj árad.

A himnuszokból most csak két részletre emlékeztetnék: a kisgyerek Artemis szőrszálakat tép ki Brontés kyklóps bozontos mellkasáról;⁵⁷ Erysichthont Démétér csillapíthatatlan éhségre ítélte, Erysichthon anyja pedig a mindennapos teendők ürügyeivel takargatja az igazi okot, hogy gyermeke miért nem hagyhatja el otthonát.⁵⁸

A még hellenisztikus korban is eleven szóbeli kultúra, hallgatóközönségre építő befogadás vonatkozásában különös figyelmet érdemel a színjátszás átalakulásának jelensége. A hagyományos színházi formák mellett egyre nagyobb szerep jutott az új előadásmódnak, amely rendkívül erős, nagy kifejezőerővel rendelkező, hatáskeltő eszközökkel kötötte le a jelenlévők figyelmét. Korábban, a Kr. e. 5. század végén Melanippidész, Kinésias, Timotheos a saját szakterületükön, vagyis az új *dithyrambos* műfajában merész zenei újításokat vezettek be;⁵⁹ a kísérletezéseknek egyre nagyobb hatása lett, majd megteremtették az utánpótlás alapuló zenei nyelvet, amelyre a modern hellenisztikus színjátszás is épített. Az új típusú előadásmódban egyre nagyobb teret nyert a szólóének, az egyes szerepek megformálása egyre nagyobb technikai készséget követelt, vagyis csakis hivatásos előadókra lehetett bízni. Mindent alárendeltek a hatásvadász érzékiség szempontjának; a hivatásos színész nemcsak a *monódiát* vagy a lírikus részteket énekelte – a klasszikus drámákban és komédiákban csak ezeket énekelte az előadó –, hanem a jambikus trimetert is, holott az ilyen verselésű szakaszokat eredetileg prózai előadásra szánták.⁶⁰ Lényegében már a Kr. e. 4. században elkezdődött az a folyamat, amely a hellenisztikus korszakban megerősödött és felgyorsult: a hagyományos színjátszás életereje kimerült, és igény támadt a színházi látványosság új formái iránt.⁶¹ A művelt irodalom nem érzett haj-

⁵⁷ Call. *Hymn.* 3, 72–79.

⁵⁸ Call. *Hymn.* 6, 74–86.

⁵⁹ Az új *dithyrambos*ról, kitérve a metrikai és zenei újításokra: GENTILI, *Poesia e pubblico nella Grecia antica*, 35–37; Roberto PRETAGOSTINI, „Le teorie metrico-ritmiche degli antichi. Metrica e ritmo musicale” = *Lo spazio letterario della Grecia antica*, I/2., 391–391; Roberto PRETAGOSTINI, „»Mousike«, poesia e »performance« = *I Greci. Storia, Cultura, Arte, Società*, 2/III., szerk. Salvatore SETTIS, Einaudi, Torino, 1998, 622–625.

⁶⁰ A folyamatot alaposan tárgyalja: GENTILI, *Poesia e pubblico nella Grecia antica*, 12–23.

⁶¹ Az Agén jó példa arra, ahogyan a színjátszás hagyományos formái kiürültek, ugyanakkor pedig újszerű színházi élményekkel próbálkoztak. Athénaiosz (13. 595e–596a = *TrGF*, Pyth. 91. fr. 1 Snell) nem túl sokatmondó meghatározása az agénról: *satyrikon*

landóságot arra, hogy a hagyományos színházba életet leheljen. Elsősorban azért fordult el tőle, mert a dráma – amely elszakíthatatlan kötelékkel kapcsolódott a *polis* közéleti valóságához – elvesztette legfőbb feladatát, a műfajt életet alkalmaik háttérbe szorultak. A populáris kultúrában viszont különféle formákban indult virágzásnak az úgynevezett „kis-színház”. Voltaképpen olyan színjátszásról volt szó, amely társadalmi felelősséget nem vállalt, elmenekült a hétköznapi világ problémáitól: eredeti összefüggésükből kiszakított színdarabokról, mimusokról, pantomimusokról.⁶²

Az irodalmi szöveg alkotásában és befogadásában egyre jelentősebb szerepet töltött be az írásos közvetítő közeg. Ez a folyamat, más tényezőkkel együtt, kultúrtörténeti fordulathoz vezetett: először a hellenisztikus korszakban fordult elő, hogy a kultúra már nem a társadalom összességének közös kifejezőmódja és öröksége, hanem – teljesen és visszavonhatatlanul, a későbbi társadalmak számára is meghatározó módon – két kultúrára bomlott szét: a vezető rétegek innovatív elitkultúrájára, illetve az alsóbb rétegek tradicionális tömegkultúrájára.⁶³ Ez a jellegzetesség is hozzájárult ahhoz, hogy a hellenisztikus korszak, már ami a kulturális környezetet illeti, inkább a modern, semmint az archaikus és klasszikus világhoz áll közel. Igaz ugyan, hogy a két kultúra közül csakis a hivatalos gyakorolt – az utókor időbeli távlatából tekintve – alapvető és meghatározó történelmi-kulturális hatást. Ez érthető is, hiszen hivatalos jellegéből adódóan tekintélyre tett szert, áthagyományozták, és a következő évszázadokban is hírt adott magáról, részben a latin nyelvű hagyomány

dramation / drama („[kiseb] szatírájáték”). Fantuzzi szerint az *agén* „egyveleg műfaj, a szatírájátékokra jellemző helyzetek keverednek az ó- és középső komédia tipikus elemeivel; az ókomédiával rokonítja az a hajlam, hogy személyeskedő hangnemben állítson pellengérre kortársakat; a középső komédiából pedig olyan jellegzetes témák erednek, mint például a katona fizetett szeretőjének örült szeszélyei” (FANTUZZI, *Ricerche su Apollonio Rodio*, 33).

⁶² A *pantomimos* kapcsán különösen jelentősek Rossi megállapításai: Luigi Enrico Rossi, „Mimica e danza sulla scena comica greca”, *Rivista di Cultura Classica e Medioevale* 20 (1978), 1162–1164.

⁶³ A kettős kultúrát mint a görög világ hellenisztikus korban kialakult jelenségét, mindekelőtt pedig az előidéző okokat részletesen vizsgálja: SERRAO, *I. m.*, 171–173; PRETAGOSTINI, „La poesia ellenistica”, 290–292; PRIVITERA–PRETAGOSTINI, *I. m.*, 533–540.

közvetítésével. Azonban nem szabad elfelejteni, hogy a népesség túlnyomó többsége körében a másik kultúra játszott fontos szerepet, hiszen továbbra is sokak számára tette hozzáférhetővé a hagyományos kultúra örökségét. Másrészt olykor fölfedezhető az a törekvés is, hogy a két kultúra között közvetítsenek, kapcsolatot létesítsenek. Ezen kölcsönhatás szemléltetésére álljon itt egy figyelemreméltó, ugyanakkor nem túl ismert példa, Alexandros Aitólos⁶⁴ elégiaformában írt költeménye, az *Apollón* című gyűjtemény darabja (fr. 3 Powell = fr. 3 Magnelli). Az elégia Kleobioia bűnös szerelmét meséli el: a milétosi király felesége, Kleobioia bele-szeret egy fiatalemberbe, a házukban vendégeskedő Antheusba. Antheus visszautasítja az asszony szerelmi ajánlatait, ezért Kleobioia előre eltervezett módon meggyilkolja az ifjút, majd lelkiismeret-furdalása támad, és fölakasztja magát. A történet szál szorosan kapcsolódik a különféle nyelvű irodalmakban elterjedt, rendkívül ismert elbeszéléstípushoz, az ún. „József és Putifárné”-motívumhoz. Ez a motívum ugyan a híres bibliai szövegről kapta nevét, de más népi elbeszélői hagyományokban is jól kimutatható a jelenléte. Alexandros Aitólos az elégia tradicionális, „művelt” műfaját szándékolta elegyítette a népi elbeszélések tipikus elemeivel, melyek például a milétosi novellákban (*milésiaika*) is lépten-nyomon előfordulnak: a történet amúgy is bőséges erotizmusa, melyet tovább fokoz a gyilkosság és öngyilkosság ábrázolásában a tragikus vonások kidomborítása; földrajzilag pontosan megjelölt helyszínek, ugyanakkor kitalált, történelmileg nem létező szereplők.⁶⁵ Alexandros Aitólos eljárása igen jelentősnek tűnik, mihelyt megfontoljuk, hogy a szerző – aki a visszautasított, sértettségében bosszúálló asszony motívumát kívánta ábrázolni – nem a népszerű, a görög irodalomban széles körben elterjedt mitológiai előképekhez fordult, például Bellerophontés és Anteia Homérosztól is ismert (*Il.* 6, 160–166) elbeszélésehez vagy Hippolytosnak és Phaidrának az euripidés *Hippolytos*-ban földolgozott történetéhez,

⁶⁴ Végre rendelkezésre áll Alexandros Aitólos kiváló kommentáros kiadása: Enrico MAGNELLI, *Alexandri Aetoli testimonia et fragmenta*, Università degli Studi di Firenze, Dipartimento di Scienze dell’Antichità Giorgio Pasquali, Firenze, 1999.

⁶⁵ Ricci igen alaposan vizsgálja, hogy Alexandros Aitólos műve hogyan kapcsolódik az egyes helyi népi hagyományok novelláihoz: Daniele RICCI, „Alessandro Etolo e l’origine novellistica dell’elegia su Anteo e la moglie di Fobio (fr. 3 Pow.)”, *Quaderni urbinati di cultura classica* 56 (1997), 125–139.

hanem ugyanezen témának egy másik, a népi irodalomból származó változatát választotta.

Ha a hellenisztikus korszak általános vonásait, különösen a tág értelemben vett kulturális sajátosságait kívánjuk fölvezetni, akkor nem fejezhetjük be az áttekintést anélkül, hogy ne tennénk egy utolsó észrevételt, amely első pillantásra talán ellentétben áll az eddigi megfontolásokkal. Egyazon időben két, ellentétes előjelű jelenség játszódott le. Egyrészt a kulturális rétegződés főtebb leírt folyamata miatt a – modern kifejezéssel élve – humán műveltség világa két független, egymástól azonban nem teljesen elidegenülő birodalomra bomlott szét, a társadalmi elit tudós kultúrájára és a tömegek populáris kultúrájára. Másrészt a természettudomány első ízben nyerte el maradéktalanul az őt megillető kulturális tekintélyt, és a humán műveltséggel teljes mértékben azonos rangra emelkedett. Jelentős tudósoknak, mint például az alexandriai Eukleidésznek, a syrakusai Archimédésznek, a pergéi Apollóniosznak, a bizánci Philónnak köszönhetően a matematikát (algebrát, geometriát és vele együtt a mechanikát), illetve a kyrénéi Eratosthenésznek és a samosi Aristarchosnak köszönhetően a csillagászatot önálló tudományterületnek ismerték el az emberi tudás területén belül, miután az említett kutatók szigorú és következetes elvek alapján kidolgozták az adott terület vizsgálatához, feldolgozásához szükséges módszereket.⁶⁶ A két terület, vagyis az egzakt tudományok kutatásának módszertana és a humán-irodalmi műveltség egymással is érintkezett, mégpedig az alexandriai tudósok szakterületén, az irodalmi szövegek filológiai-grammatikai vizsgálatában. A filológusok, *grammatikosok*, például az ephesosi Zénodotos, a bizánci Aristophanész, a samothrakéi Aristarchos munkássága eredményeképpen a filológia – a főtebb már említett módon – pontos önmeghatározással rendelkező tudománnyá vált, amely elsődlegesen azt a célt tűzte maga elé, hogy az irodalmi alkotás szövegét megállapítsa, értelmezze, illetve biztosítsa áthagyományozását a jövő nemzedékek számára. Ebben a korszakban, különösen a nagy kutatóműhelyekben a kultúrát tisztán enciklopédikus módon közelítették meg, és a kultúra fogalma alapvetően

⁶⁶ A kora hellenisztikus kor tudományos életéről összefoglaló áttekintés: Ferruccio Franco REPELLINI, „Matematica, astronomia e meccanica” = *Lo spazio letterario della Grecia antica*, I/2., 305–343.

a humán-irodalmi és a természettudományos tudás összességét jelölte. E nézőpont legtudatosabb elméleti kidolgozása a sztoikus Poseidónios életművében található, aki azon fáradozott, hogy az emberi tudás minden területét egységbe foglalja, kibékítse a filozófiát a történelemmel, a szó szoros értelmében vett humán műveltséget az úgynevezett egzakt tudományokkal.

A hellenisztikus korszak meghatározó vonásairól eddigiekben fölvezetett kép szükségszerűen vázlatos, azonban egyértelműen kirajzolódik belőle egy fontos tény: a görög kultúra fejlődésének hosszú folyamatát tekintve elsősorban a hellenisztikus kor az, amely – néhány alapvető elemét tekintve – a modern világ kulturális rendszerének kialakulásához leginkább hozzájárult. Ezek a meghatározó elemek: az írás széles körű használatára és a könyvforgalomra építő irodalmi világ; a „humanizmus”, vagyis a társadalom kulturális örökségének védelmére hivatott szellemiség fogalma; az egzakt tudományok önálló és alapvető tudásterületté formálódása; végül pedig az emberi tapasztalat személyes, bensőséges oldalának hangsúlyozása.

Fordította Acél Zsolt